

Bachelorscriptie
Universiteit Utrecht

De Amersfoortse politie en haar rol in de Jodenvervolgning

Jannis Lootens | 4028058
Begeleider: W.P.T. de Jong

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	- 2 -
Inleiding.....	- 3 -
Amersfoort en zijn politiekorps in 1940.....	- 9 -
De Amersfoortse politie anno 1940.....	- 9 -
Omstandigheden in Amersfoort.....	- 11 -
Bestuurlijke en organisatorische ontwikkelingen.....	- 14 -
De Amersfoortse politie en de Jodenvervolging.....	- 20 -
Politiebetrokkenheid bij anti-Joodse maatregelen.....	- 20 -
Overige interacties tussen politie en Joden.....	- 23 -
Conclusie.....	- 26 -
Literatuurlijst.....	- 28 -

Samenvatting

Dit onderzoek is gericht op de Amersfoortse politie in de periode 1940-1942. Het geeft een beeld van de politie door in te gaan op ontwikkelingen omtrent de leiding van het korps en zijn interne organisatie en kijkt daarnaast naar het handelen van de politie wat betreft de Jodenvervolging. Het schetst een algemeen beeld van de Amersfoortse politie, het specifieke handelen van de individuele agent wordt daarmee niet in beeld gebracht. Allereerst wordt er een uitgangssituatie geschetst. Dit doe ik aan de hand van archiefstukken over de organisatie van de Amersfoortse politie. Vervolgens worden de organisatorische en bestuurlijke ontwikkelingen in het korps tussen mei 1940 en december 1942 beschreven. Daarvoor maak ik naast de al genoemde archiefstukken gebruik van bestaande literatuur over dit onderwerp. Ik ga in op de nazificatie van het Amersfoortse politieapparaat door direct ingrijpen van de bezetter. Om de gevolgen van dit ingrijpen in kaart te brengen, beschrijf ik daarna het functioneren van de politie bij anti-Joodse maatregelen die in deze periode worden ingevoerd. Daarnaast behandel ik een trend die valt waar te nemen uit de verdere omgang van de politie met Joden. Hiervoor maak ik gebruik van de dag- en nachtrapporten van de politie. Het blijkt dat de Amersfoortse politie een meegaande houding aanneemt en vrijwel altijd de instructies van de bezetter uitvoert. De zo genoemde accommodatie van de Amersfoortse politie wordt daarmee in kaart gebracht.

Inleiding

Op 11 maart 1941 ging agent Haverlag naar het adres van de Joodse familie Klein aan de Snouckaertlaan in Amersfoort om mee te delen dat hun man en vader was overleden. De *Sicherheitspolizei* uit Den Haag had die dag de politie Amersfoort telefonisch op de hoogte gesteld. Simon Klein had zich verhangen in zijn cel. Zijn lichaam zou worden gecremeerd en de as later overgebracht.¹ Dit soort tragische berichten persoonlijk overbrengen aan nabestaanden was één van de vele taken van een agent. Ook in de Tweede Wereldoorlog ging dit werk gewoon door. Deze en meer interacties tussen de Amersfoortse politie en Joden is het onderwerp van dit onderzoek.

Via mijn vrijwilligerswerk voor de Stichting Herdenkingsstenen Amersfoort² kwam ik in contact met het verhaal van Simon Klein. Hij was één van de vele slachtoffers voor wie de stichting een herdenkingssteen heeft geplaatst. In het vooronderzoek kwam deze geschiedenis naar boven uit de dagrapporten van de politie en kreeg het context, waarover later meer. De uiteindelijke onthulling van de herdenkingssteen vond plaats in aanwezigheid van nabestaanden en andere belangstellenden. De gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog hebben zodoende vandaag de dag nog steeds impact op het leven van velen. De herinnering hieraan is ook in de huidige maatschappij nog steeds belangrijk, in mijn optiek zelfs belangrijker dan ooit. De generatie die de oorlog heeft meegemaakt is er bijna niet meer en persoonlijke getuigen zijn er dus steeds minder. Ondanks het verstrijken van de jaren moeten deze persoonlijke verhalen en herinneringen levend worden gehouden.

Het verstrijken van de jaren heeft echter ook het effect dat de termijn van 75 jaar op beperking van de openbaarheid van archieven bereikt wordt. Er komt dus meer informatie beschikbaar voor een groter publiek. De in dit onderzoek gebruikte dag- en nachtrapporten van de politie zijn hier een voorbeeld van. Het houdt ook in dat het werk van historici die eerder gebruik konden maken van deze bronnen, door wetenschappelijke dispensatie, nu door een ieder geverifieerd kan worden. Dit onderzoek verifieert het werk van Kees Ribbens

¹ Archief Eemland Amersfoort. Toegang 0025 Gemeentepolitie te Amersfoort, 1811-1993, inventarisnummer 184. Dagrapporten 6 februari 1941 - 17 april 1941, 11 maart 1941.

² De Stichting Herdenkingsstenen Amersfoort heeft als doel om voor alle Amersfoortse slachtoffers van het nationaal-socialistisch bewind een herdenkingssteen te plaatsen bij hun laatst vrijwillig bewoonde adres. Op deze wijze krijgen de slachtoffers een plaats om herdacht te worden. Zie: www.herdenkingsstenenamersfoort.nl

over de Jodenvervolging in Amersfoort³ en de werken van Joop Bloemhof over Amersfoort in oorlogstijd.⁴

Ondanks dat er over de oorlogstijd al veel is geschreven, is het wetenschappelijk relevant om hier mee bezig te blijven. Binnen het onderzoeksveld wordt de laatste decennia aangedrongen op twee nieuwe invalshoeken, namelijk een internationaal vergelijkend perspectief⁵ en daarnaast een lokaal perspectief.⁶ Dit onderzoek naar de rol van de politie Amersfoort is een bijdrage in de tweede categorie, om zodoende een completer beeld te vormen over de Tweede Wereldoorlog.

Als het om geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog gaat, kun je niet om het werk van Loe De Jong heen; 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' vormt nog steeds het standaardwerk over deze periode.⁷ Ook ik maak er gebruik van. Er is echter in de afgelopen decennia steeds meer kritiek op zijn werk gekomen. Dit komt vooral door zijn sterke indeling in goed en fout. In het schrijven over de politie heeft dit werk een stempel gedrukt. Door Wil Arts en Henk Flap wordt het omschreven als een 'antithetisch perspectief' met een sterk politiek-moreel oordeel.⁸ Dit is in één zin samengevat ook de kritiek die Hans Blom uit op De Jong, in zijn werk 'In de ban van goed en fout'.⁹ Hij propageert het vergelijkend perspectief in onderzoek, wat ik hierboven al aanhaalde. Uit internationaal vergelijkend onderzoek naar de Jodenvervolging komt een Nederlandse paradox naar voren, waarbij het aantal Joodse slachtoffers in Nederland hoog ligt, zonder dat Nederland veel antisemitisme kende of er sprake was van een pro-Duits bestuur.¹⁰ Eén van de factoren dat het hoge aantal slachtoffers verklaart, is de medewerking van de Nederlandse ambtenarij en de politie.¹¹ In de geschiedschrijving over de politie van de afgelopen twee decennia wordt gepoogd hier een verklaring voor te geven.

³ Kees Ribbens, *'Zullen wij nog terugkeeren.....'. De Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort 2002).

⁴ J.L. Bloemhof, *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort 1990) & J.L. Bloemhof, *Amersfoort '40-'45 deel II* (Amersfoort 1995).

⁵ Zie bijvoorbeeld: Bob Moore, *Victims and survivors. The Nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945* (Londen 1997) 190-211; Pim Griffioen & Ron Zeller, 'Anti-Joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en Nederland 1940-1944' in Henk Flap & Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 15-38.

⁶ Wil Arts & Henk Flap, 'De organisatie van de bezetting: ter inleiding' in: Henk Flap & Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 7-9. Zie bijvoorbeeld: Marnix Croes, 'De Jodenvervolging in Utrecht' in: Henk Flap & Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 39-68.

⁷ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1969-1994).

⁸ Arts & Flap, 'De organisatie van de bezetting: ter inleiding', 7.

⁹ Hans Blom, *In de ban van goed en fout; geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007).

¹⁰ Henk Flap, Kathy Geurts en Wout Ultee, 'De Jodenvervolging in lokaal perspectief' in: Henk Flap & Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 32.

¹¹ Moore, *Victims and survivors*, 199-206.

Dezelfde kritiek die Blom had, wordt door Bert Huizing en Koen Aartsma geuit in hun werk 'De zwarte politie 1940-1945'. Zij stellen dat de meeste agenten niet goed of fout waren maar probeerden de oorlog zonder kleerscheuren door te komen. Daarom schikten zij zich in de ontstane situatie en werkten samen met de bezetter.¹² Dit is een houding die door Ernst Kossmann met de term accommodatie werd omschreven. Dit werken met de bezetter was, in contrast met collaboratie, niet gebaseerd op economisch gewin of politieke overtuiging.¹³ Het begrip wordt door Frank van Riet gebruikt in zijn werk dat poogt een complete geschiedenis van de Rotterdamse politie in bezettingstijd te zijn.¹⁴ Zijn kritiek op eerder onderzoek naar de politie in bezettingstijd is dat er te weinig wordt ingegaan op de achtergrond, sociale omstandigheden en benarde situatie van de individuele politiefunctionaris.¹⁵ Deze kritiek is, naast de werken over de politiekorpsen van Utrecht en Den Haag,¹⁶ met name gericht op het werk van Guus Meershoek die schreef over de rol van de Amsterdamse politie tijdens de bezetting.¹⁷ Meershoek probeert een verklaring te geven voor het schenden van elementaire rechtsbeginselen door de Amsterdamse politie in opdracht van de bezetter. Hij laat zien dat het korps schoksgewijs werd ingevoegd in het Duitse repressieapparaat. Hij onderscheidt een aantal crises waardoor een open situatie ontstond waarin de bezetter de inrichting van de politie sterk wijzigde op het gebied van korpsleiding, interne organisatie en optreden op straat.¹⁸ De Februaristaking en de ophaalacties van Joden zijn crises die van van toepassing zijn op mijn onderzoek. Het onderzoek van Dees de Jaeger vormt hiernaast een nuttige aanvulling, omdat het de houding van de politie in zeven Brabantse steden onderzocht en daarmee de politiegeschiedenis van kleinere steden in beeld bracht.¹⁹

Over de politie Amersfoort verscheen tot nu toe geen onderzoek. Bloemhof heeft twee boeken over de bezettingstijd in Amersfoort gepubliceerd. Over de Jodenvervolging in Amersfoort schreef de al genoemde Ribbens. In beide werken komt de politie summier ter sprake. Mijn onderzoek werkt dus de rol van de politie verder uit. Hoewel de kritiek van Van Riet terecht is, kan mijn onderzoek door zijn omvang, de aard van mijn bronnen en het gebrek aan toegang tot meer materiaal niet consequent ingaan op de achtergrond van de individuele politiefunctionaris. Daarom kijk ik net als Meershoek naar de korpsleiding, de

¹² Bert Huizing & Koen Aartsma, *De zwarte politie 1940-1945* (Weesp 1986).

¹³ Arts & Flap, *De organisatie van de bezetting*, 8.

¹⁴ Frank van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde: de politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel 2008).

¹⁵ *Ibid.*, 14, 719-720.

¹⁶ Arnold Vernooij, *Grenzen aan gehoorzaamheid: houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 1985); Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).

¹⁷ Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999).

¹⁸ *Ibid.*, 19-20.

¹⁹ Dees M. de Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant* (Tilburg 1999).

organisatie van de politie en haar functioneren op straat. Bij die laatste categorie spits ik toe op de omgang tussen politie en Joden.

Tot nu toe zijn de onderzoeken naar de politie in bezettingstijd vooral gericht op grote steden, of beslaan ze een groter gebied. Mijn onderzoek richt zich daarom op de rol van het politiekorps bij de Jodenvervolging in een middelgrote stad. Centraal staat de vraag:

Hoe ontwikkelde de Amersfoortse politie zich in de periode 1940-1942 en hoe werd zij ingeschakeld in de Jodenvervolging?

Om een duidelijk antwoord te geven op deze vraag heb ik die opgedeeld in drie deelvragen, te weten:

- 1) Hoe zag het Amersfoortse politiekorps eruit aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog?
- 2) Welke bestuurlijke en organisatorische veranderingen vonden er plaats die invloed hadden op de bijdrage van de politie aan de Jodenvervolging?
- 3) Wat was de rol van de politie bij anti-Joodse maatregelen en haar houding in de omgang met Joden?

Om de vragen te beantwoorden maak ik naast de genoemde literatuur, gebruik van een aantal bronnen. Ik gebruik de dag- en nachtrappen van politie. Door de archiefwet kon ik gebruik maken van de dagrapporten tot 10 november 1942 en voor de nachtrappen tot 10 oktober 1942. Naast deze rapporten maak ik gebruik van de indexen op de dag- en nachtrappen waarin voorvallen werden geïndexeerd op type en achternaam van de betrokkenen. De zogenoemde klappers van 1940 en 1941 zijn openbaar. De klapper van 1942 loopt door in het jaar 1943. Daardoor ligt de verjaringstermijn in 2019 en was voor mij niet toegankelijk.²⁰ Naast deze bronnen maak ik gebruik van archieven over specifieke anti-Joodse maatregelen. Daarnaast heb ik archiefstukken gebruikt om een beeld te schetsen van het Amersfoortse politiekorps en de ontwikkelingen in de eerste oorlogsjaren. Al deze bronnen zijn gevonden in Archief Eemland, het plaatselijk archief.

Ik heb dit onderzoek om drie redenen beperkt tot de periode 1940-1942. Ten eerste heb ik me laten leiden door de periodisering die Blom aanhoudt, waarbij hij de bezettingstijd indeelt in vier fasen. De eerste twee fasen (van mei 1940 tot begin 1941 en van begin 1941

²⁰ Ik heb verzoek tot inzage gedaan bij de interim-gemeentearchivaris, maar deze kon mij er geen toegang toe verschaffen vanwege privacygevoeligheid. Hetzelfde geldt voor de 'stukken betreffende de Tweede Wereldoorlog 1941-1964' (Archief Eemland Amersfoort. Toegang 0025 Gemeentepolitie te Amersfoort, 1811-1993, inventarisnummer 811-812). Wel gaf hij aan dat er in deze stukken een onderdeel over de eigen gemeentelijke politieorganisatie gaat en een deel over joden. In de toekomst ligt hier nog een mogelijkheid tot vervolgonderzoek.

tot voorjaar 1943) zijn bekeken in dit onderzoek. Ze laten zich kenmerken door een houding van coöperatie en accommodatie, waarbij vanaf begin 1941 meer irritatie en protest tegen maatregelen ontstaat. De bezetter poogt eerst met zachte hand en van begin 1941 met meer druk de nazificatie van Nederland te bewerkstelligen. De kerende kans van het Duitse leger in de winter van 1942, vormt een omslagpunt in de houding van het Nederlandse volk en de politie.²¹ Ten tweede zijn de dag- en nachtrappen, waarvan ik gebruik maak, slechts openbaar tot 1942, dit vormt dus een praktische beperking. Ten derde zorgt het inperken van de onderzochte periode dat het onderzoek meer gefocust is.

Om het handelen van de Amersfoortse politie wat betreft de Jodenvervolging in kaart te brengen heb ik twee methodes gebruikt. In de eerste plaats heb ik de, in het voorjaar van 1941, opgestelde lijst van Joodse inwoners van Amersfoort²² vergeleken met de in de klappers genoemde namen en bij overeenkomsten de daarbij horende dag- of nachtrappen opgezocht. Omdat de klapper van 1942 niet beschikbaar was en omdat ik in het archief van het stadsbestuur losse archieven tegenkwam omtrent specifieke anti-Joodse maatregelen heb ik een tweede methode toegevoegd om een completer beeld te vormen van de interactie tussen de politie en Joden. Zodoende heb ik gekeken naar de rol van het korps met betrekking tot ingevoerde anti-Joodse maatregelen. In een vergelijking tussen de werken van De Jong²³, Meershoek²⁴ en Ribbens²⁵ kwam ik tot de navolgende lijst met maatregelen waarbij de kans op politiebetrokkenheid het hoogst was:

- 1 juni 1940: Joden ontslagen uit Luchtbeschermingsdienst.
- 16 augustus 1940: aanmelden niet-arische vreemdelingen.
- 22 oktober 1940: registratie van Joodse ondernemers.
- 25 november 1940: functieonthefing van Joodse ambtenaren.
- 10 januari 1941: aanmeldingsplicht voor Joodse inwoners.
- 1 maart 1941: aanhouden van uit Amsterdam gevluchte Joden.
- 15 april 1941: inleveren van radiotoestellen van Joden.
- 20 april 1941: plaatsing van borden: 'Joden ongewenst'.
- 25 juli 1941: Joden geweerd uit openbare ruimten.
- 1 september 1941: Joodse kinderen naar aparte school.
- 3 mei 1942: verplichting tot dragen van Jodenster.

²¹ J.C.H. Blom, 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945' in Henk Flap & Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 20-21.

²² Archief Eemland, Amersfoort. Toegang 0002.01 Stads- c.q. gemeentebestuur Amersfoort, 1811-1945, inventarisnummer 4367. Correspondentie betreffende het aanmelden van Joden, behandeld door de afdeling bevolking 1941-1944. Ontvangen leges voor de uitreiking van aanmeldingsbewijzen ingevolge verordening 6/1941, februari 1941-juni 1941.

²³ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4 tweede helft 868-876; deel 5 tweede helft 1064-1078, 1081-1092; deel 6 eerste helft 60-66, 318-330, 335-339.

²⁴ Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 116-119, 225-238.

²⁵ Ribbens, *Zullen wij nog terugkeeren*, 26-48.

- 26 juni 1942: inleveren van fietsen van Joden.
- 16 augustus 1942: gedwongen verhuizing naar Amsterdam.

De corresponderende data bij de maatregelen heb ik opgezocht in de dag- en nachtrapporten van de Amersfoortse politie en tot een week na de betreffende datum gekeken of er sprake was van betrokkenheid door de politie. Dit ondervangt een eventuele vertraagde reactie. Daarnaast heb ik dus gebruik gemaakt van de archiefstukken omtrent bepaalde anti-Joodse maatregelen.

Ik zal hierna eerst ingaan op de samenstelling van de gemeentepolitie Amersfoort in 1940 en unieke omstandigheden die zich voor de politie voordeden. Daarna zal ik de bestuurlijke en organisatorische ontwikkelingen in het politieapparaat en de effecten ervan op de Amersfoortse politie beschrijven. Vervolgens behandel ik de rol van de politie bij anti-Joodse maatregelen en haar interactie met Joden tussen 1940 en 1942.

Amersfoort en zijn politiekorps in 1940

Hieronder zal ik allereerst in gaan op de samenstelling van het politiekorps in 1940. Hiermee beschrijf ik een uitgangssituatie waardoor de veranderingen in de ruim twee jaar erna, die ik in het volgende hoofdstuk behandel, duidelijk in beeld komen. Daarna beschrijf ik twee in Amersfoort aanwezige omstandigheden die bij hebben gedragen aan de houding van de politie bij de Jodenvervolging. De beschreven omstandigheden hebben direct te maken met de uitgangssituatie en daarom behandel ik ze in dit hoofdstuk.

De Amersfoortse politie anno 1940

De leiding over het dagelijkse werk van de politie lag in handen van de commissaris van politie. Voor de periode van dit onderzoek was dit Gerhard Goorhuis. Hij was in 1928 aangesteld als commissaris en kreeg op 21 april 1943 ontslag. Bloemhof schrijft dat hij “geen middel onbeproefd liet de Duitse maatregelen te omzeilen en de medewerking aan de bezetter tot een minimum te beperken.”²⁶ In zijn publicatie van vijf jaar later stelt hij echter: “Het wegvoeren van de joden gebeurde onder verantwoordelijkheid van commissaris G. Goorhuis. Deze heeft tot 1943 zijn medewerking verleend aan de Duitsers...”²⁷ Hoewel een oordeel vellen over het handelen van een ander in oorlogstijd al te veel en te gemakkelijk is gedaan, is er een dergelijke inconsistente mening over hebben eigenaardig en tegelijk veelzeggend over de dubbele rol die de politie inneemt in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog.

Volgens Bloemhof bestond het Amersfoortse politiekorps in 1940, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, uit 71 personen.²⁸ In werkelijkheid is dit aantal niet zo accuraat te bepalen. De archieven van het stadsbestuur noemen vrijwel nooit werkelijke aantallen personen, maar geven een indicatie. In 1930 werd vastgesteld dat het politiekorps tenminste moest bestaan uit 1 à 2 inspecteurs eerste klasse, 1 à 2 inspecteurs tweede klasse, 7 à 9 brigadiers en 61 à 70 agenten.²⁹ Uitgaande van de laagste aantallen en het meerekenen van de commissaris van politie kom je op de door Bloemhof genoemde 71 man uit. Uitgaande van de hoogste aantallen zou het korps dus maximaal uit 84 personen bestaan. In een momentopname op 1 januari 1931 wordt het aantal van 76 genoemd.³⁰

²⁶ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 122.

²⁷ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45 deel II*, 81.

²⁸ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 122.

²⁹ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4754. Verordening regelende de rangen, het aantal, de samenstelling, de eisen van benoembaarheid en de bezoldiging der gemeentepolitie 1930-1944, regelingen per 6 december 1940. (Omwille van de leesbaarheid heb ik de getallen niet uitgeschreven.)

³⁰ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 5340. Instructies voor de ambtenaren van politie 1931-1941. Overzicht der corpssterkte en haar verhouding tot het aantal inwoners, 1 januari 1931.

Enige fluctuatie in aantal binnen deze grenzen mag aangenomen worden, maar het korps werd niet verder uitgebreid tot eind februari 1941.

Het hierboven aangehaalde document uit 1931 waar het aantal van 76 politiemensen wordt genoemd, geeft een vergelijking van 46 steden met de sterkte van het politiekorps ten opzichte van het aantal inwoners. Dit geeft een goed beeld van de relatieve sterkte van het Amersfoortse politiekorps in vergelijking met de rest van Nederland. Amersfoort, met in die tijd ruim 37.000 inwoners staat op een relatief hoge elfde plek: onder negen grote steden (waaronder ik steden met meer dan 50.000 inwoners reken) en Leeuwarden. In de negen jaar er op volgend neemt de bevolking van Amersfoort toe tot 49.087 in mei 1940, terwijl het politiekorps niet uitbreidt. Hoewel ik geen vergelijking heb gemaakt voor de situatie in 1940 in andere steden, valt in ieder geval op te maken dat de 'dekkingsgraad' van aantal bewoners per politiemans in Amersfoort zakt van 495,7 inwoners per agent in 1931 naar (op zijn minst) 584,4 in 1940.³¹ Een sterke daling die tekenend is voor de toenemende last voor het Amersfoortse politiekorps.

Commissaris Goorhuis stelde ook vast dat het korps onderbezet was. Hij maakte dit op meerdere momenten duidelijk. Zo schreef hij het college van burgemeester en wethouders op 25 augustus 1931, in een commentaar op de 'ambtsinstructies voor de dienaren van politie', welke op dat moment opnieuw moest worden vastgesteld. Hierin stelde hij dat hij een in 1929 aangevraagde motor voor de politiedienst niet had gekregen, de gemeente was gegroeid en het aantal agenten niet was toegenomen. Het door het college voorgestelde verlagen van het aantal diensturen per week en het verhogen van het aantal verlof- en vakantiedagen, kon alleen door uitbreiding van het personeel. Anders leed de surveillance er onder, dat niet de bedoeling kon zijn. Dit betoog herhaalde hij nog in 1936 en 1937.³²

De situatie was in 1940 nog niet verbeterd. Op 31 mei 1940 zond Goorhuis een uitgebreide argumentatie aan de burgemeester waarbij hij vroeg om een uitbreiding van 2 inspecteurs, een inspectrice (voor zedenzaken), 4 brigadiers, 2 rechercheurs en 25 agenten. Hij verzocht deze aantallen omdat aanpassing van de wetgeving in 1929 de bemoeienissen van de politie had verhoogd. Daarnaast constateerde hij een verhoging van het aantal misdrijven, meer baldadigheid van de jeugd, toename van administratieve handelingen en extra werk door het toezicht houden op personen die zich op verstoring van de openbare orde toeleiden. Onder die laatste categorie moeten onder meer de provocerende praktijken

³¹ Ibid., het genoemde getal is bij het hoogst mogelijke aantal politiemannen van 84, in het andere uiterste geval van 71 zou dit getal zelfs zakken naar 691,4.

³² NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 5340. Instructies voor de ambtenaren van politie 1931-1941. Correspondentie omtrent ambtsinstructie voor de dienaren van politie, no 2092, 25 augustus 1931.

van leden van de Nationaal Socialistische Beweging (N.S.B.) en haar Weerafdeling (W.A.) worden geschaard.³³ Daar ga ik hieronder nader op in.

Omstandigheden in Amersfoort

Amersfoort was in 1940 de grootste garnizoensstad van Nederland. De voorbereidingen voor een eventuele oorlog hadden een grote impact. De stad werd omgevormd tot 'stelling Amersfoort' en maakte onderdeel uit van de Grebbelinie. De stoplijn achter de frontlinie liep dwars door de stad.³⁴ Door de verwachte oorlogshandelingen werden de inwoners van Amersfoort geëvacueerd. Dit betekende extra werk voor de politie, waarbij onder meer het verzamelen van alle huissleutels en het doden van achtergelaten huisdieren kwam kijken. De politie verliet als laatste de stad.³⁵ Zo werd het korps vanaf de meidagen geconfronteerd met bijzondere handelingen, die om aanpassingsvermogen vroegen. In de bezettingstijd werd het handelen van de politie steeds sterker gericht tegen de eigen bevolking. Vrijwel alle agenten zetten hun werk echter voort uit plichtsbesef en getrouwe taakuitoefening.

De militairen in en nabij Amersfoort zorgden voor extra druk op het politiekorps. Vanwege het strategisch belang van Amersfoort waren er veel militairen aanwezig in de stad. Diverse kampementen en kazernes werden tijdens de mobilisatie uit de grond gestampt of opgeknapt en hergebruikt. Eén van die kampen groeide uit tot een krijgsgevangenkamp en later tot *Durchgangslager* Amersfoort. Door de aanwezige militaire faciliteiten waren er in Amersfoort tijdens de bezetting ook veel Duitse militairen aanwezig in en rond de stad. De aanwezigheid van zoveel militairen leidde, zowel voor als na de capitulatie, bij de politie tot extra werk door ordeverstoring, dronkenschap en verkeersongevallen. In de klappers op de dag- en nachtrappen van de oorlogsjaren werd de categorie 'militairen' toegevoegd, waarin pagina's lang incidenten met militairen staan opgesomd.³⁶ Dit geeft in een overzicht een duidelijk beeld van de extra belasting voor de politie. De Duitse militairen vormden daarnaast extra ogen voor de bezetter, wat de controle op het politiehandelen verhoogde door verscherpt toezicht.³⁷ Er kwam een gespannen lading op het omgaan met militairen te liggen. Een voorval omschreven in het dagrapport van 20 april 1941 maakt dit duidelijk:

"Tussen 15 en 19 uur hadden in de binnenstad, de Utrechtsestraat en -weg enige onregelmatigheden plaats tussen leden van de Nederlandse SS, de W.A. en het

³³ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr 4750. Stukken betreffende reorganisaties van het politieapparaat 1918-1945. Afschrift uitbreiding politiepersoneel, 31 mei 1940.

³⁴ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 41-42.

³⁵ *Ibid.*, 28, 122.

³⁶ Archief Eemland Amersfoort. Toegang 0025 Gemeentepolitie te Amersfoort, 1811-1993, inventarisnummer 966 & 967. Klappers op de dag/nachtrappen, 1940, 1941. Al deze incidenten verwijzen dus naar verslagen in dag- en nachtrappen waarin die belasting extra duidelijk wordt.

³⁷ Croes, 'De Jodenvervolging in Utrecht', 58.

publiek. Bij herhaling moest een volksooploop uiteen worden gedreven door de politie. In een paar gevallen moest hierbij van de wapenstok gebruik worden gemaakt. In één geval bemoeiden leden van de Duitse Wehrmacht zich er ook mee en werd het publiek met getrokken bajonet uiteen gedreven. Een Duitse militair raakte hierbij zijn bajonet kwijt. Door de heer (inspecteur) Verhagen is de Feldgendarmerie met het een en ander in kennis gesteld. Inspecteur Overbeek heeft zich in verbinding gesteld met de commandant der W.A. Koopman. Deze gaf opdracht dat de W.A. zich moest begeven naar het vendelhuis.³⁸

Bij dit incident waren dus naast de politie ook de W.A., de SS, de *Wehrmacht* en de Feldgendarmerie (de Duitse militaire politie) betrokken. Het effectief uitoefenen van gezag door de politie werd door al deze groepen bemoeilijkt en creëerde in mijn optiek een spanningsveld voor de politie. Meershoek stelt dat vanaf oktober 1940 in de binnenstad van Amsterdam een lid van de Feldgendarmerie aanwezig was om incidenten met militairen af te handelen.³⁹ In Amersfoort werd een dergelijk systeem niet ingevoerd.

Naast het omgaan met de aanwezige militairen moest de Amersfoortse politie ook bijspringen rondom het al genoemde Kamp Amersfoort. Zo begeleidden ze het transport van gevangenen naar het station.⁴⁰ Daarnaast werden vrijgelaten gevangenen opgevangen op het politiebureau en van daar verder gestuurd. In de dagrapporten werd opgetekend wie er op het bureau kwamen en waar zij heen gingen, zoals bijvoorbeeld het dagrapport van 8 januari 1941 laat zien.⁴¹ In enkele gevallen werd ook nachtverblijf aangeboden. Het Amersfoortse politiekorps was dus al vroeg in de bezetting gewend aan inschakeling door de bezetter. De inschakeling in de Jodenvervolging werd daardoor een minder grote stap.

Hoewel deze omstandigheden perspectief bieden moeten ze niet worden gelezen als verzachtende omstandigheden. Dit impliceert immers schuld en legt de weg weer open voor een goed-fout indeling. Daarnaast zijn voor de meeste steden unieke omstandigheden te beschrijven, het getto in Amsterdam, het bombardement op Rotterdam en de aanwezigheid van Duitse centrale politieorganisaties in Utrecht en Den Haag. Amersfoort is daarmee niet anders dan andere steden.

Het blijkt wel dat het Amersfoortse politiekorps in 1940 sterk onderbezet en slecht uitgerust was en er geen zicht op was dat die situatie snel zou veranderen. Tegelijkertijd ontstond er meer druk door de aanwezigheid van militairen: Duitse soldaten die de orde

³⁸ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 185. Dagrapporten 17 april 1941 - 28 juni 1941, 20 april 1941. (Aangepast naar modern Nederlands, omwille van de leesbaarheid.)

³⁹ Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 122.

⁴⁰ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45 deel II*, 79-80.

⁴¹ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 183. Dagrapporten 29 november 1940 - 6 februari 1941, 8 januari 1941. Naast deze datum ben ik diverse keren nog dergelijke lijsten tegen gekomen, maar omdat dit buiten mijn onderzoek viel heb ik deze verder niet opgenomen.

verstoorden en Nederlandse krijgsgevangen die begeleid moesten worden. Daarnaast roerden de N.S.B. en W.A. zich ook in hogere mate vanaf 1940. Omdat de bezetter deze situatie ook onderkende en afhankelijk was van medewerking van de Nederlandse politie voor handhaving van de orde werden er bestuurlijke en organisatorische maatregelen doorgevoerd om de controle op de politie te vergroten. Deze zal ik hieronder behandelen.

Bestuurlijke en organisatorische ontwikkelingen

Allereerst moet gesteld worden dat ik geen toegang heb gekregen tot de in het politiearchief aanwezige archiefstukken die gaan over de politieorganisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast geeft Ribbens aan dat een deel van het politiearchief na de oorlog verdwenen is.⁴² Dit schrijven over bestuurlijke en organisatorische veranderingen is daarom gebaseerd op literatuur over ontwikkelingen in Nederland als geheel of in bepaalde steden, met name Rotterdam, Amsterdam en steden in Brabant. Omdat ik geen aanwijzingen heb gevonden die wijzen op een, op dit gebied, uitzonderlijke situatie in Amersfoort, gebruik ik de literatuur om een beeld te schetsen van deze ontwikkelingen.

De Nederlandse regering had in 1937 al aanwijzingen opgesteld voor de ambtenarij in het geval dat Nederland bezet zou worden. In dat geval zouden ambtenaren in functie blijven omdat dit in het belang zou zijn van het Nederlandse volk. Ook de politie viel onder deze aanwijzingen. Dat hierdoor ook de bezetter geholpen werd, woog minder zwaar dan de voorziene nadelen die zouden ontstaan voor de bevolking als de ambtenarij niet meer functioneerde.⁴³

In contrast met België en Frankrijk werd Nederland tijdens de bezetting onder Duits civiel bestuur gesteld, onder leiding van Seyss-Inquart. Het kan gesteld worden dat hij zichzelf zwak opstelde tegenover zijn ondergeschikten. Dit resulteerde, zoals Moore aangeeft, in een proxy-strijd tussen ondergeschikten van de Duitse partijtop in Berlijn. Seyss-Inquart functioneerde alleen als bemiddelaar tussen de partijen. Er werd gestreden om jurisdictie over bepaalde ministeries en functies met de daarbij horende zeggenschap. Uiteindelijk kreeg de SS met aan het hoofd Hanns Rauter als *Höhere SS und Polizeiführer* een dominante rol in het Nederlands bestuur. Dit kwam met name door zijn controle over de Duitse ordetroepen en de centralisatie van de Nederlandse politiemacht onder zijn eigen gezag.⁴⁴

Omdat de Duitse bezetting van Nederland met een relatief laag aantal troepen gebeurde, waren de Duitse autoriteiten afhankelijk van de accommoderende houding van de Nederlandse bureaucratie en de medewerking van de politie. Om deze laatste tak strakker onder controle te krijgen werd gestreefd naar germanisering van het politieapparaat, de omvorming van de Nederlandse politie naar Duits model. De regie op dit proces kwam na de Februaristaking strakker in handen te liggen van Rauter die inzette op nazificatie op

⁴² Ribbens, *Zullen wij nog terugkeren*, 6. Hoewel Ribbens stelt dat het archief vernietigd is, kan dit ook een meer onschuldig reden hebben, doordat het Amersfoortse archief verhuisd is.

⁴³ De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*, 31. Zie ook: C. Hilbrink *'In het belang van het Nederlandse volk...'* *Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945* ('s Gravenhage 1995).

⁴⁴ Moore, *Victims and survivors*, 191-193.

organisatorisch en ideologisch vlak. Cyrille Fijnaut, die een samenvattend werk over de geschiedenis van de politie in de afgelopen 200 jaar publiceerde,⁴⁵ onderkent hem als de grootste hervormer van het politiebestedel. Hij stelt dat Rauter politieonderdelen afschafte of samenvoegde en daarna onder centraal gezag stelde om de politieorganisatie overzichtelijk te maken. Daarnaast pakte hij het politieapparaat aan om het militaristischer te maken, hij voerde de paraparas in en deed aanpassingen aan het uniform. Hij trok de politieorganisatie gelijk op het gebied van salaris, opleiding, rangen en bewapening, zodat het één geheel ging vormen.⁴⁶

De gemeentepolitie viel vanouds onder het departement Binnenlandse Zaken, terwijl andere politieonderdelen onder Justitie vielen. Om de creatie van een centraal politieorgaan te bewerkstelligen werd een 'gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie' aangesteld. Het volledige politieapparaat werd onder het departement van Justitie geplaatst.⁴⁷ Dit proces kreeg echter pas in 1943 voet aan de grond in Amersfoort.⁴⁸ De jaren er voor worden gekenmerkt door organisatorische herschikking en falende of gewijzigde plannen en indelingen. Meershoek gaat hier in detail op in, waarbij hij meerdere voorgestelde plannen behandelt die vaak niet door gingen door verschil in visie tussen Nederlandse functionarissen en Rauter. Het is niet mogelijk om daarvan in dit stuk een volledig overzicht te schetsen. Meershoek concludeert dat het resulteerde in een uitholling van de interne controle binnen het politieapparaat, doordat het bestuurlijk toezicht weg viel of niet goed functioneerde.⁴⁹

Vanuit bestuurlijk oogpunt had de burgemeester hierdoor effectief de meeste invloed op de gemeentepolitie en hij vormt de meest consistente factor op beleidsgebied. Hoewel hij onderhevig was aan aanwijzingen van de staat, had hij directe invloed als hoofd van de gemeentepolitie. Dit geldt met name voor kleinere gemeenten.⁵⁰ Het vervangen van de burgemeester voor een nationaal-socialistisch gezinde werd daardoor een effectief middel om meer controle te krijgen. Het is dus nuttig om de burgemeesters van Amersfoort kort te bespreken.

In de periode die dit onderzoek beslaat, droegen twee personen het ambt, namelijk Van Randwijck en Harloff. Tussen deze twee burgemeester in werd een periode van bijna

⁴⁵ De delen van dit werk van Fijnaut waren gedurende mijn onderzoeksperiode niet te leen bij de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

⁴⁶ Cyrille J.C.F. Fijnaut, 'Zwaartepunten in de geschiedenis van de Nederlandse politie' in *200 jaar politiegeshiedenis: Toespraken bij de presentatie van - De geschiedenis van de Nederlandse politie* (Amsterdam 2007) 18-20.

⁴⁷ De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*, 45-47, 52-53.

⁴⁸ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr 4750. Stukken betreffende reorganisaties van het politieapparaat. Indeling van den dienst, 20 januari 1943.

⁴⁹ Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 112-116, 172-176.

⁵⁰ De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*, 48-49.

anderhalf jaar opgevuld door waarnemend burgemeester Noordewier. Vanaf 1 september 1941 werd hij, samen met de wethouders, met alle bestuurstaken belast aangezien de gemeenteraden werden opgeschort.⁵¹ Van Randwijck bleef burgemeester ondanks zijn bereikte pensioenleeftijd en zat het jaar 1940 nog uit. Hij kreeg te maken met maatregelen tegen Joodse ambtenaren en de Ariërverklaring, die in oktober door alle ambtenaren moest worden ingevuld.⁵² Per 1 januari 1941 was Noordewier verantwoordelijk. Hij lag bij meerdere anti-Joodse maatregelen dwars. Dit zal ik later nog beschrijven. Eind februari werd hij ontslagen en de N.S.B.'er Harloff was zijn opvolger. Onder zijn bewind werden meer N.S.B.'ers aangesteld op sleutelposities in de Amersfoortse ambtenarij en anti-Joodse maatregelen nauwkeurig uitgevoerd. Zoals Peter Tammes aantoonde in een statistisch onderzoek naar Nederlandse burgemeesters en de Jodenvervolging had het aantal joodse inwoners in een gemeente invloed op het aanstellen van een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester. Daarnaast hadden joden onder een dergelijke burgemeester een lagere overlevingskans.⁵³ Onder Harloffs bestuur werden de Amersfoortse joden gedwongen verhuisd naar Amsterdam, waarbij de politie een prominente rol had. Bij de politie kwam commissaris Goorhuis onder meer een directere controle te staan en werd door Harloff de deur opengezet voor intrede van de vrijwillige hulppolitie.⁵⁴

Een eerdere uitbreiding op 28 februari 1941 had al nieuw bloed gebracht binnen de Amersfoortse politie. Deze datum is niet toevallig. Het kan als een directe reactie op de Februaristaking worden gezien. Meershoek beziet het protest als een crisis die de deur openzette voor veranderingen in de interne organisatie van de Amsterdamse politie.⁵⁵ Het blijkt dus dat ook buiten Amsterdam er gevolgen waren voor de politieorganisatie. Het korps werd uitgebreid met eenentwintig agenten, drie brigadiers en drie inspecteurs.⁵⁶ Deze personen kwamen uit de Nederlandse krijgsmacht en hadden zich opgegeven om dienst te doen bij de politie. Dit ontsloeg ze van verdere verplichtingen die de krijgsgevangenen waren opgelegd door de bezetter en stelde hen vrij van arbeidsdienst in Duitsland. Wel werd van de politieagenten verwacht dat ze meewerkten aan de opbouw van de Nederlandse staat onder Duitse bezetting.⁵⁷ De nieuwe leden werden na een korte opleiding toegevoegd aan het korps. Het kan niet gesteld worden dat de nieuwe agenten Duitsgezind waren, al was er wel

⁵¹ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 59-62.

⁵² Ribbens, *Zullen wij nog terugkeeren*, 27-28.

⁵³ Peter Tammes, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden' in Henk Flap & Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging In Nederland* (Amsterdam 2001) 88-94.

⁵⁴ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 68-72.

⁵⁵ Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 137-144.

⁵⁶ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4754. Verordening regelende de rangen, het aantal, de samenstelling, de eischen van benoembaarheid en de bezoldiging der gemeentepolitie, besluit no. 73, 28 februari 1941.

⁵⁷ Huizing & Aartsma, *De zwarte politie*, 71-72.

een selectieprocedure.⁵⁸ De motivatie kan ook gelegen hebben in de nood voor een nieuwe baan of het voorkomen van arbeidsdienst in Duitsland. In ieder geval zorgde de toename er voor dat in het korps één op de vier agenten nieuw was. Of deze personen te vertrouwen waren en in welke mate was natuurlijk een grote vraag. Het moet in ieder geval hebben geleid tot meer voorzichtigheid bij de oude garde, waardoor er minder risico's werden genomen bij het helpen van Joden. Hierdoor werd de Jodenvervolging dus effectiever.⁵⁹

Met terugwerkende kracht werd op 1 juli 1942 door Harloff een tweede uitbreiding van het politiepersoneel doorgevoerd. Vanaf die datum was er in Amersfoort ruimte voor hulppolitie, zoals ik al aangaf. Het korps werd uitgebreid tot een totale sterkte van zes tot acht inspecteurs, veertien tot zestien brigadiers en honderdtien tot honderddertig agenten, een totale grote van tenminste 133.⁶⁰ Onder deze nieuwe agenten moet in ieder geval een groot aantal personen zijn geweest dat een opleiding kreeg in het, in 1941 opgerichte, politie-opleidingskamp te Schalkhaar. Tijdens de opleiding werden ze geschoold naar militair model en een onderdeel van hun opleiding bestond uit vorming van een nazistische levensbeschouwing. Een groot deel van hen die een opleiding volgden waren lid van de N.S.B. of W.A.⁶¹ Vanaf de aanstelling van de nieuwe commissaris van politie in april 1943 kregen de Schalkhaarders een prominente rol in de Jodenvervolging in Amersfoort.⁶²

Het effect van een dergelijke influx bij de politie laat Marnix Croes zien in zijn onderzoek naar de Jodenvervolging in Utrecht. Onder de agenten nam het aantal N.S.B.'ers tussen 1 augustus 1942 en 1 december 1942 sterk toe, van een percentage van 9% naar 13,2%. Nominaal lijkt dit misschien niet veel, maar de stijging is meer dan vier procentpunt in even veel maanden. Daarnaast moet bedacht worden dat het Utrechtse korps met 358 agenten veel groter was dan het Amersfoortse korps en een toename van een nominaal aantal agenten in Utrecht dus relatief minder effect heeft.⁶³ Over Amersfoort kan gesteld worden dat het aantal in twee jaar toenam van (op zijn minst) 71 naar 133, bijna een verdubbeling. Omdat onder de nieuwe agenten het aantal Duitsgezinde personen hoog was, zal het effect in Amersfoort waarschijnlijk nog groter zijn geweest. Een vervolgstudie waarbij de politiearchieven hierover kunnen worden ingezien kan hier een duidelijker beeld over scheppen. Het uitbreiden van het personeel blijkt dus een effectief middel ter nazificatie van het politieapparaat.

⁵⁸ Huizing & Aartsma, *De zwarte politie*, 72-74.

⁵⁹ Meershoek beschrijft een verandering in de sfeer binnen het politiekorps door een zelfde uitbreiding die in Amsterdam plaatsvond. Zie: Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 215. Binnen het veel kleinere Amersfoortse politiekorps moet de sfeeromslag nog sterker voelbaar zijn geweest.

⁶⁰ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4754. Verordening regelende de rangen, het aantal, de samenstelling, de eischen van benoembaarheid en de bezoldiging der gemeentepolitie, besluit 302, 26 oktober 1942.

⁶¹ Huizing & Aartsma, *De zwarte politie*, 84-93.

⁶² Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 124-125.

⁶³ Croes, *'De Jodenvervolging in Utrecht'*, 59.

Er werd ook op een meer passieve manier ingezet op nazificatie. Onder het Amersfoortse politiepersoneel werd in april 1941 een brochure uitgedeeld van Het Rechtsfront. Dit was de nationaal-socialistische vakvereniging die actief probeerde leden te werven. Zo werd er gesteld dat een weigering tot aansluiting *“een uiting is van een on-Nederlands karakter, een gemoedstoestand, welke met eigen handen het gat graaft, waarin straks het uitgemergelde lichaam vroegtijdig wordt begraven”*.⁶⁴ De overige politiebonden werden in de zomer van 1941 opgeheven. Daarvoor in de plaats werd de ‘Kameraadschapsbond der Nederlandse politie’ opgericht, met aan het hoofd een N.S.B.’er. Hiervan werd al het personeel van politie per 1 januari 1943 verplicht lid.⁶⁵ In de tussentijd opereerde Het Rechtsfront dus als enige vakvereniging. Op deze manier werd de interne organisatie uitgehold, waardoor de politie zich moeilijker kon organiseren, ook wat betreft protest tegen de Jodenvervolging.

Als laatste wil ik nog ingaan op de uitbreiding van de bevoegdheden van de politie. Hoewel dit pas werd doorgevoerd in oktober 1942 en dus voor dit onderzoek vrijwel geen effect heeft gehad, geeft het een goed beeld van de ingrijpende veranderingen waaraan de politie onderhevig was. Vanaf dat moment mocht de politie alle plaatsen betreden, waaronder woningen (tegen de wil van de eigenaar), mocht de politie buiten haar grondgebied optreden, preventief mensen vast zetten en overgaan tot inbeslagneming. Hierdoor kon de politie met meer willekeur optreden.⁶⁶ Het belang voor de bezetter van het stevig in handen hebben van de politie werd dus in de volgende oorlogsjaren alleen maar groter. Zo bemoeide de gevolmachtigde voor de reorganisatie van de politie zich in januari 1943 tot op straatniveau met de politie en werd gevraagd naar een nauwkeurig overzicht van de surveillancediensten van agenten.⁶⁷ Zoals al gezegd kan verder onderzoek naar de politieorganisatie in kleinere steden de komende jaren het beeld van de politie in oorlogstijd completer maken.

De Amersfoortse politie kreeg in de periode 1940-1942 te maken met veel ingrepen op de organisatie. De politie militariseerde wat tot uiting kwam in de paradepas, aanpassingen aan het uniform en gelijktrekking tussen de politiekorpsen. Daarnaast werd ingezet op nazificatie van de politie, waardoor haar inbreng in de Jodenvervolging werd vergroot. Op een passieve manier gebeurde dit door nationaal-socialistische propaganda te verspreiden en actief door het politiekorps uit te breiden. Dit kwam op twee momenten voor, na de Februaristaking en in vanaf juli 1942 om de plek vrij te maken voor rekruten uit de

⁶⁴ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 6538. Stukken betreffende Het Rechtsfront, Kring Utrecht, groep B voor nationaal-socialistische politiemannen 1941, propagandablad pagina 2, 8 april 1941.

⁶⁵ De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*, 50-51.

⁶⁶ *Ibid.*, 60-61.

⁶⁷ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4750. Stukken betreffende reorganisaties van het politieapparaat 1918-1945. Indeling van den dienst, 20 januari 1943.

nieuwe politieopleiding. Dit had tot gevolg dat het percentage Duitsgezinde agenten toenam en er dus minder verzet was tegen anti-Joodse maatregelen. In 1943 zou de controle op de politie nog verstevigen.

De Amersfoortse politie en de Jodenvervolging

Ik zal hieronder eerst ingaan op het onderzoek naar de doorgevoerde anti-Joodse maatregelen. Ik zal aangeven of er sprake was van betrokkenheid van de politie en hoe dit er dan uit zag. Daarna beschrijf ik een aantal losse incidenten waarbij Joden betrokken waren en waarbij een trend valt waar te nemen in het handelen van de politie bij deze gevallen.

Politiebetrokkenheid bij anti-Joodse maatregelen

De anti-Joodse maatregelen begonnen al snel na de bezetting. Op 1 juni 1940 moesten Joden worden ontslagen uit de Luchtbeschermingsdienst, die onder de politie viel. In Amersfoort leverde dit geen problemen op.⁶⁸ Daarna werd op 16 augustus gelast dat niet-arische vreemdelingen zich moesten melden op het politiebureau. Dit was omdat ook de vreemdelingendienst onderdeel van de politie was. Het leverde de bezetter een lijst op met, onder meer, de uit Duitsland gevluchte Joden die zich in Amersfoort hadden gevestigd.⁶⁹ Het ging hier alleen om een administratieve taak, maar dit vergemakkelijkte de Jodenvervolging later wel. In de dag- en nachtrapporten wordt hierover geen melding gedaan. Ook bij de registratie van Joodse ondernemers vanaf 22 oktober 1940 was dit het geval. Hiermee werd een eerste stap gezet voor de beroving van de Joden. Per 25 november werden Joodse ambtenaren uit hun functie ontheven. Bij de Amersfoortse politie waren geen Joden in dienst en dit had dus geen uitwerking. Ook aan de Ariërverklaring werd door het politiepersoneel voldaan.⁷⁰ De eerste maanden van de bezetting was er binnen het korps dus sprake van accommodatie.

Het jaar 1941 begon met de verplichte aanmelding van Joodse inwoners vanaf 10 januari. De registratie kostte de Joden een gulden per persoon, waarvan de helft door de gemeente in kas mocht worden gehouden.⁷¹ Dit vormde in combinatie met de eerdere vreemdelingenregistratie de basis voor de verdere Jodenvervolging. Bij de registratie waren er voor de politie geen voorvallen. Vanaf 1 maart moesten Joden uit Amsterdam worden teruggestuurd naar hun woonplaats.⁷² Per 2 april gold er een verhuisverbod voor Amsterdamse Joden en moesten zij worden aangehouden buiten de gemeente.⁷³ De

⁶⁸ Zie ook: Ribbens, *Zullen wij nog terugkeeren*, 28.

⁶⁹ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 5505. Lijsten van vreemdelingen ingeschreven in het bevolkingsregister 1941-1945.

⁷⁰ Zie hiervoor verder: NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4745. Stukken betreffende Joods gemeentepersoneel dat op last van de Duitsers is ontslagen en betreffende de pogingen hun een financiële tegemoetkoming toe te kennen, 1940-1941; Ribbens, *Zullen wij nog terugkeeren*, 28.

⁷¹ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4367. Correspondentie betreffende het aanmelden van Joden, behandeld door de afdeling bevolking 1941-1944.

⁷² NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4009. Verzoeken om ontheffing van maatregelen 1941-1943. Uit Amsterdam gevluchte Joden, 1 maart 1941.

⁷³ Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 144.

Amersfoortse politie gaf op 29 juli 1941 deels gehoor aan deze bepaling, het Joodse stel Beerman werd door inspecteur Verhagen teruggestuurd naar Amsterdam. Er werd echter volstaan met een waarschuwing in plaats van aanhouding.⁷⁴ Hier werd de taak van de politie dus niet naar de letter uitgevoerd. De reden hiervoor kan uiteenlopen tussen het bewust ingaan tegen een bevel van de bezetter tot het beperken van werk voor Amersfoortse agenten. Zonder beschikbare getuigenverslagen of nadere documentatie valt hier alleen naar te gissen.

In de uitvoering van de volgende twee maatregelen werd wel ingegaan tegen de bezetter, waarbij een leidende rol is weggelegd voor waarnemend burgemeester Noordewier. Op 15 april moesten Joden hun radiotoestel inleveren op het politiebureau. In de instructies over de inname werd omschreven dat de toestellen vóór inname gekeurd moesten worden. Door Noordewier werd echter bepaald dat die keuring bewust niet moest gebeuren. Hiermee gaf hij de Joodse Amersfoorters een uitweg en zorgde hij meteen dat de bezetter minder goed materiaal ontving.⁷⁵ Ook bij de plaatsing van de borden 'Joden ongewenst' aan de gemeentegrens lag hij dwars. Deze borden moesten er op 20 april staan, maar Noordewier weigerde ze te laten plaatsen.⁷⁶ De oproer die ontstond op die dag en die ik eerder al beschreef kan hier mee te maken hebben gehad, maar dat wordt niet duidelijk uit de rapporten. Vanaf 25 juli werden Joden vervolgens uit alle openbare ruimten geweerd. Over de ingang van dit verbod werd niets gerapporteerd in de rapporten, ook in de week erna niet. Dit is een maatregel waarbij de betrokkenheid van de politie slecht te toetsen is, aangezien het hier om handhaving over een langere periode gaat.

Ook voor Joodse kinderen werden maatregelen doorgevoerd. Per 1 september werden zij afgezonderd en moesten zij naar een Joodse school. Deze was al eerder opgericht. Op 15 juli 1941 werd door Abraham Härtz aan het bureau melding gemaakt van het ingooien van een ruit van de Joodse school. Het incident werd afgedaan als een actie van baldadige jeugd en niet als politiek incident.⁷⁷ Op het ingooien van ruiten ga ik later nader in.

Vanaf 3 mei 1942 waren Joden verplicht een Davidster te dragen. Hierdoor werden zij op straat herkenbaar. Daarnaast werden zij strafbaar bij het niet dragen van een ster. Controle hierop door de politie werd een onderdeel van de taken. Tot een week na de invoering van de verplichting wordt er in de dag- en nachtrapporten niets over genoteerd. Ook dit is een maatregel waarbij de rol van de politie op dit moment slecht is na te gaan. De noodzaak op controle verdween echter grotendeels met de gedwongen verhuizing van de

⁷⁴ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 186. Dagrappporten 28 juni 1941 - 3 september 1941, 29 juli 1941.

⁷⁵ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4005. Inleveren van radiotoestellen 1941. Buitengewoon politieblad van 22 april 1941, met opmerkingen, 22 april 1941.

⁷⁶ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 187.

⁷⁷ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 186. Dagrappporten 28 juni 1941 - 3 september 1941, 15 juli 1941.

Amersfoortse Joden naar Amsterdam. Voordat het zover was werd hun mobiliteit ingeperkt, door de verplichte inlevering van hun fietsen bij de politie.

Dit gebeurde op 26 juni 1942. Bloemhof stelt per abuis de datum van deze maatregel een jaar eerder.⁷⁸ Er werden totaal honderdtweëndertig fietsen ingeleverd, éénentachtig herenfietsen, acht transportfietsen en drieënveertig damesfietsen. Op een lijst werd bijgehouden wie wat had ingeleverd. Van het totaal werden zeventien fietsen op 26 oktober naar Amsterdam getransporteerd, veertien ervan waren defect. Vierenvieftig werden er gevorderd door de plaatselijk aanwezige militairen. Eén fiets werd teruggegeven aan een Joodse arts. Het lijkt er op dat tien fietsen door een verkeerde optelsom achterover konden worden gedrukt.⁷⁹ Hoewel de politie meehielp bij de vordering werd er bij het doorgeven van de fietsen dus wel gesjoemeld. Over de actie werd in de dagrapporten niets genoteerd.

Dit was wel zo bij de gedwongen verhuizing, of 'evacuatie' zoals het officieel werd genoemd, van de Amersfoortse Joden. Vanaf 16 augustus 1942 werd dit voorbereid. Op 18 en 20 augustus werd op twee adressen geconstateerd dat de bewoners waren gevlucht. De huizen werden verzegeld en de personen werden als 'gezocht' opgegeven in het politieblad.⁸⁰ De dag er na, waren er twee agenten van de *Hausraterfassung* in Amersfoort die toezicht hielden op de verhuizing. In het dagrapport werd beschreven dat het politiepersoneel vanaf zeven uur 's ochtends tot laat in de middag bezig was met de begeleiding. Er was eenendertig man extra uit de late dienst en nachtdienst opgetrommeld om mee te helpen. De Joden werden naar Amsterdam gestuurd, hun huizen verzegeld. Ook hier werd van degenen die niet thuis waren de opsporing verzocht.⁸¹ Het proces liep verder zonder bijzonderheden en de politie deed zonder protest haar werk. Hier blijkt de accommodatie van de politie duidelijk uit.

In de avond van die dag kwamen er rapporten binnen van verbroken of verwijderde zegels. De huizen werden door opportunisten beroofd. De politie zag geen kans om de woningen te bewaken en verzegelde de huizen alleen opnieuw.⁸² Uit het nachtrapport van 21 op 22 augustus blijkt daarnaast dat de politie geen overzicht had over wie de actie van de vorige dag coördineerde. De politie moest die nacht naar een aantal verlaten Joodse huizen omdat de verduisteringsregels werden overtreden. Er werd geprobeerd om in de panden binnen te komen en lichten uit te doen. Omdat deze echter verzegeld waren moest toestemming worden verkregen van de Duitse autoriteiten. De gecontacteerde

⁷⁸ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 187.

⁷⁹ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4006. Inleveren van rijwielen 1942.

⁸⁰ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 191. Dagrapporten 16 juni 1942 - 4 september 1942, dagrapport 18 augustus, dagrapport 20 augustus.

⁸¹ Ibid., dagrapport 21 augustus (8:00).

⁸² Ibid., dagrapport 21 augustus (20:30 & 21:20).

Feldgendarmerie verwees naar de Sicherheitspolizei en deze stelde weer een Amersfoortse inspecteur aansprakelijk.⁸³ Hieruit blijkt de uitgeholde interne structuur en chaotische hiërarchie binnen het politieapparaat, waarover ik in het vorige hoofdstuk schreef.

De gevolgen van de gedwongen verhuizing werden in de rapporten nog die zelfde week duidelijk. Op 25 augustus kwam een melding bij de politie binnen dat in het huis van Jordense een Jodin aanwezig zou zijn. Jordense kwam later in de oorlog om door verzetswerk, dus de kans is groot dat dit klopte. Er werd in huis niemand aangetroffen.⁸⁴ Het kan zijn dat Jordense van tevoren door een agent gewaarschuwd is, al valt dit niet meer te achterhalen.⁸⁵ Het laat in ieder geval zien dat vrijwel direct na de gedwongen verhuizing nog aanwezige Joden werden verraden en de politie dit moest afhandelen.

Van Riet maakt in zijn werk een vergelijking tussen de ophaalacties in Amsterdam en Rotterdam. Hierin komt een aantal overeenkomsten naar voren die in Amersfoort niet voor kwamen. Zo werd in beide grote steden de politie meerdere keren ingeschakeld bij ophaalacties, waardoor agenten een leercurve konden doormaken. Zowel in Amsterdam als Rotterdam ontstond protest en verzet, maar kwam het niet tot een gecoördineerde weigering. Door het protesteren werd steeds vaker een speciale eenheid ingezet voor het ophalen van Joden. In Amsterdam het Politie Bataljon Amsterdam en in Rotterdam Groep 10.⁸⁶ Amersfoort staat hiermee in contrast, de ophaalactie gebeurde in één keer, agenten konden dus niet leren van een eerdere actie. Door onbekendheid met de actie was er ook vrijwel geen mogelijkheid protest te coördineren, al is maar de vraag of dat er zou zijn geweest. Daarnaast was er geen speciale eenheid in Amersfoort voor de gedwongen verhuizing. De focus in wetenschappelijk onderzoek op grote steden vertekent hierdoor het beeld van de rol van de politie bij zulke acties in kleinere steden zoals Amersfoort.

Naast de gedwongen anti-Joodse maatregelen had de politie in de oorlog ook op andere manieren contact met Joden. Op een selectie hiervan ga ik hieronder nader in.

Overige interacties tussen politie en Joden

De meeste interacties tussen de politie en Joden vonden plaats rondom kleine incidenten. Ribbens doet deze af als onschuldige kwesties.⁸⁷ Daar ben ik het niet mee eens. Juist in die 'onschuldige kwesties' valt een tendens op te maken. De politie gaat werk voor Joden in de loop van de bezettingstijd steeds meer uit de weg en dit strookt met de bevindingen uit het vorige hoofdstuk. Dit blijkt goed uit verzamelde rapporten over het vernielen van ruiten. Deze

⁸³ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 232. Nachtrappen 11 april 1941 - 29 augustus 1941, 21/22 augustus 1942.

⁸⁴ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 191. Dagrappen 16 juni 1942 - 4 september 1942, 25 augustus 1942.

⁸⁵ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 123.

⁸⁶ Van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde*, 709-11.

⁸⁷ Ribbens, *Zullen wij nog terugkeeren*, 30.

incidenten hadden zowel een anti-Joods als een anti-N.S.B. element. Zo werden er bij Joden ruiten ingegooid in de nachten van 21 op 22 oktober 1940⁸⁸ en 24 op 25 maart 1941⁸⁹ en overdag op 1 maart 1941⁹⁰ en zoals ik hierboven al schreef 15 juli 1941.⁹¹ Bloemhof meldt een zelfde soort incidenten bij N.S.B.'ers op 16 februari en 18 april 1941.⁹² Zelf kwam ik een melding tegen in het dagrapport van 5 januari 1941.⁹³ Terwijl in oktober 1940 nog onderzoek wordt gedaan bij het ingooien van een ruit bij de Jood Cohen, wordt bij de andere anti-Joodse incidenten, die later plaatsvonden, gesteld dat het om baldadigheid van de jeugd gaat, waarvoor verder onderzoek niet nodig werd geacht. Dit staat in contrast met het onderzoek dat wordt ingesteld naar aanleiding van de vernieling op 5 januari bij een N.S.B.'er. Daarnaast blijkt uit een weekrapport over politieke incidenten, opgesteld door Goorhuis, dat op 15 februari 1942 een onderzoek wordt ingesteld naar bekladding van ruiten van N.S.B.'ers. Hierbij werd zelfs een mal gegoten van een achterlaten voetafdruk.⁹⁴ De politie behandelde anti-Joodse incidenten dus anders dan anti-N.S.B. incidenten. Dit kan te maken hebben met de toename van aantal N.S.B.'ers bij de politie die ik eerder beschreef, maar geeft in ieder geval de accommodatie bij de politie weer. Het laat daarnaast een sluimerende aanpassing in de dienstuitoefening zien, gevoed door de tijdgeest.

De sfeer werd voor Joden tijdens de bezettingstijd steeds grimmiger. Twee meldingen bij de politie maken dit duidelijk. Zo maakte Philip Rintel melding van een telefonische bedreiging in de nacht van 5 op 6 februari 1941. Hem werd gezegd dat het: *“een dezer dagen met je afgelopen is”*.⁹⁵ De politie deed verder geen onderzoek. Op 17 februari 1941 werd de, in de inleiding genoemde, Jood Klein in het café 'De Wapenriem' in elkaar geslagen door SS'ers. Dit delict werd doorgegeven aan de Feldgendarmerie.⁹⁶ Nog geen maand later stierf Simon Klein in een politiecel in Den Haag. Zijn lijk werd zoals gezegd naar een crematorium gebracht. Zoals Ribbens stelt werden eventuele sporen van mishandeling daarmee uitgewist. De mogelijkheid van vals spel in de dood van Simon Klein wordt in het licht van het hierboven gemelde incident alleen maar groter. Het is niet te achterhalen of de politie destijds deze twee incidenten ook met elkaar in verband bracht.

De Amersfoortse politie deed wel onderzoek naar de dood van een andere Jood genaamd Isak de Groot. Hij kwam op 18 maart 1941 om het leven na een verkeersongeval

⁸⁸ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 231. Nachtrappen 21 oktober 1940 - 11 april 1941, 21/22 oktober 1940.

⁸⁹ Ibid., 24/25 maart 1941.

⁹⁰ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 184. Dagrappen 6 februari 1941 - 17 april 1941, 1 maart 1941.

⁹¹ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 186. Dagrappen 28 juni 1941 - 3 september 1941, 15 juli 1941.

⁹² Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 101-102.

⁹³ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 183. Dagrappen 29 november 1940 - 6 februari 1941, 5 januari 1941.

⁹⁴ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 3996. Wekelijkse brieven van de burgemeester aan de Stabsoffizier der Ordnungspolizei te Utrecht betreffende zich afgespeeld hebbende gebeurtenissen op politiek gebied, 1940-1944, weekrapport 21 februari 1942.

⁹⁵ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 231. Nachtrappen 21 oktober 1940 - 11 april 1941, 5/6 februari 1941.

⁹⁶ NL-AmfAE 0025, inv.nr. 184. Dagrappen 6 februari 1941 - 17 april 1941, 17 februari 1941.

waarbij een militair voertuig betrokken was. Volgens het dagrapport kwam hij om het leven door rondvliegende munitie wat afging door brand in het militaire voertuig.⁹⁷ In het dagrapport blijft onduidelijk of het hier daadwerkelijk om een toevallige treffer ging.

Ten slotte wil ik nog kort ingaan op activiteiten van de politie in de rest van de bezettingstijd. Het blijkt uit de weekrapporten van de commissaris van politie aan de burgemeester dat de Amersfoortse politie een aantal keer direct betrokken was bij de arrestatie van ondergedoken Joden. Deze vonden plaats op 23 september en 22 december 1943 en 8 maart en 26 mei 1944.⁹⁸ Het is nu nog niet te achterhalen of het hier ging om Jodenjacht door de politie. Wanneer de dag- en nachtrapporten voor deze periode openbaar worden, kan hier meer duidelijkheid over komen.

Het blijkt dat de politie de meeste anti-Joodse maatregelen netjes uitvoerde. Er was dus in hoge mate sprake van accommodatie door het politiepersoneel van Amersfoort. Alleen wanneer de burgemeester als hoofd van de politie dwars lag had dit effect op de werkzaamheden van de politie. Met het aanstellen van Harloff als burgemeester kwam dit verder niet meer voor. In de interactie tussen de politie en Joden blijkt een steeds verder teruggetrokken houding van de politie. Kleine incidenten worden steeds gemakkelijker afgedaan als er Joden bij betrokken zijn. Ook bij bedreiging of de dood van Joden neemt de politie slechts een kleine rol in. De organisatorische veranderingen bij de politie liggen hier aan ten grondslag, maar het kan ook deels worden verklaard door een sluimerende aanpassing aan de tijdgeest.

⁹⁷ Ibid., 18 maart 1941.

⁹⁸ NL-AmfAE 0002.01, inv.nr. 4753. Uittreksels van dagrapporten van de commissaris van politie aan de burgemeester, 1943-1945, 22/23 november 1943; 22 december 1943; 8 maart 1944; 23/24 mei 1944.

Conclusie

Het doel van dit onderzoek is de geschiedschrijving over de rol van de politie aan te vullen door naar een kleinere gemeente te kijken. Tot nu toe zijn met name de politiekorpsen van grote steden of meerdere steden tegelijk het onderwerp van onderzoek geweest. Binnen dit onderzoeksveld is er discussie over de vraag in welke mate de persoonlijke omstandigheden en achtergrond van de individuele politiefunctionaris mee moeten worden genomen in verklaringen voor de accommodatie van de politie. Van Riet vindt, naar mijn mening terecht, dat hier tot nu toe te weinig focus op ligt. Meershoek zocht naar meer algemeen toepasbare verklaringen voor het handelen van de politie in bezettingstijd. De insteek van Van Riet doet meer recht aan politieagenten en geeft een completer beeld, maar is tegelijk veel minder werkbaar. Persoonlijke verhalen en volledige toegang tot archieven zijn daarvoor nodig. Omdat ik voor mijn onderzoek daar geen toegang toe had, zit het onderzoek meer in lijn met Meershoek. Het brengt de ontwikkeling van het politiekorps in de stad Amersfoort in kaart in de jaren 1940-1942. Daarnaast worden de effecten van die ontwikkeling op de Amersfoortse Jodenvervolging in die periode behandeld.

Om een duidelijk beeld te krijgen van de ontwikkeling heb ik eerst de Ausgangssituation beschreven waarin het Amersfoortse politiekorps zich bevond. Aan het begin van de bezettingstijd blijkt de Amersfoortse politie onderbezet te zijn. Dit kwam door het uitblijven van de uitbreiding van het politiepersoneel vanaf 1930, terwijl tegelijkertijd de bevolking van Amersfoort sterk toenam. Verder werd in 1929 de wetgeving aangepast waardoor handhaving van wetten een grotere taak werd. Ook een toename in misdrijven, baldadigheid en verkeersactiviteit zorgden voor extra belasting bij de politie. De onderbezetting van de politie werd door dit alles alleen maar evidentier.

Twee factoren maken de positie van de Amersfoortse politie uniek. Allereerst is er de veelvoudige omgang met militairen, doordat Amersfoort de grootste garnizoensstad van Nederland was. De militairen vormden de ogen van de bezetter en zorgden daardoor voor extra controle op het handelen van de politie. Daarnaast zorgde de aanwezigheid van kamp Amersfoort ervoor dat het politiepersoneel al vroeg diensten faciliteerde ten bate van de bezetter. De inschakeling bij de Jodenvervolging had daardoor een lagere drempel. Hoewel deze omstandigheden perspectief bieden moeten ze niet worden gelezen als verzachtende omstandigheden. Het impliceert schuld en legt de weg weer open voor een goed-fout indeling. Daarnaast zijn voor de meeste steden unieke omstandigheden te beschrijven, Amersfoort is geen uitzondering.

In de eerste twee jaar van de oorlog werd door de bezetter ingezet op nazificatie van het politieapparaat. Dit was omdat ze afhankelijk waren van de ordehandhaving door de Nederlandse politie. Rauter was het hoofd van de Duitse en Nederlandse politie in Nederland

en voerde veel maatregelen door. Zo vond er een sterke militarisering plaats en werd het politieapparaat gecentraliseerd. Dit zorgde voor meer grip op de politie, maar tegelijkertijd werd de bestaande structuur binnen de politie ook uitgehold, waardoor interne organisatie werd bemoeilijkt. Dat komt tot uiting in de afschaffing van de politiebonden waardoor de politie geen vuist tegen de bezetter meer kon maken.

Het meest directe en effectieve middel tot ingrijpen bij de politie was het vervangen van de plaatselijke burgemeester, die het hoofd was van de politie. Ook in Amersfoort werd een N.S.B.-burgemeester aangesteld. De nazificatie van de Amersfoortse politie werd daarnaast bewerkstelligd door uitbreiding van het personeel met personen die Duitsgezind waren. Dit gebeurde zowel in 1941 als in 1942. In het laatste jaar werd ook de toetreding van vrijwillige hulppolitie gefaciliteerd. Daarnaast werd het nationaal-socialistische gedachtegoed onder de Amersfoortse politie verspreid door Het Rechtsfront.

Door deze ontwikkelingen handelde de Amersfoortse politie de anti-Joodse maatregelen over het algemeen zorgvuldig af en was er dus sprake van accommodatie door de Amersfoortse politie. Alleen toen de waarnemend burgemeester zich actief mengde in de uitvoering was dit niet het geval. Het blijkt daarnaast dat de Amersfoortse politie in sommige gevallen niet wist onder wiens gezag de maatregelen werden doorgevoerd. In de verder omgang met Joden werd door de politie een steeds verdere terughoudendheid in de omgang ontwikkelt. Dit onderzoek toont aan dat incidenten waarbij Joden betrokken waren, naarmate de bezetting langer duurde, steeds gemakkelijker werden afgedaan. Dit in schril contrast met het handelen van de politie ten opzichte van de N.S.B. Het effect van de accommodatie van de politie had daardoor voor Joden ook in kleine incidenten een negatief gevolg.

Dit onderzoek beslaat alleen de eerste bezettingsjaren, het is daarmee geen volledig overzicht van de ontwikkelingen binnen en het handelen van de Amersfoortse politie. Daarnaast laat het zoals vermeld de omstandigheden van de individuele politiefunctionaris buiten beschouwing. Het onderzoek biedt dus slechts ten dele een verklaring voor de accommodatie van het politiepersoneel. Individuele daden van verzet en collaboratie heb ik niet uitgewerkt, waardoor er alleen een algemeen beeld ontstaat. Ook in het toetsen van de effecten van de nazificering van het politieapparaat is beperkt gekeken. De dag- en nachtrapporten bieden alleen een officieel verslag, hierin verdwijnt het individueel handelen van de betrokken politie. Slechts één facet, de Jodenvervolging, is daarnaast bekeken. De repressie van verzet, de jacht op communisten en andere ongewenste groepen en de betrokkenheid van de politie zijn bijvoorbeeld in dit onderzoek niet opgenomen. Een volledig overzicht van de Amersfoortse politie in bezettingstijd naar het voorbeeld van Van Riet kan slechts worden gevormd in nader onderzoek waarbij gebruik kan worden gemaakt van alle beschikbare bronnen.

Literatuurlijst

Gebruikte primaire bronnen:

- Archief Eemland Amersfoort. Toegang 002.01 Stads- c.q. gemeentebestuur 1811-1945, inventarisnummer:

- 3996. Wekelijkse brieven van de burgemeester aan de Stabsoffizier der Ordnungspolizei te Utrecht betreffende zich afgespeeld hebbende gebeurtenissen op politiek gebied, 1940-1944.
- 4005. Inleveren van radiotoestellen 1941.
- 4006. Inleveren van rijwielen 1942.
- 4009. Verzoeken om ontheffing van maatregelen 1941-1943.
- 4367. Correspondentie betreffende het aanmelden van Joden, behandeld door de afdeling bevolking 1941-1944.
- 4745. Stukken betreffende Joods gemeentepersoneel dat op last van de Duitsers is ontslagen en betreffende de pogingen hun een financiële tegemoetkoming toe te kennen 1940-1941.
- 4750. Stukken betreffende reorganisaties van het politieapparaat 1918-1945.
- 4753. Uittreksels van dagrapporten van de commissaris van politie aan de burgemeester, 1943-1945.
- 4754. Verordening regelende de rangen, het aantal, de samenstelling, de eischen van benoembaarheid en de bezoldiging der gemeentepolitie 1930-1944.
- 5340. Instructies voor de ambtenaren van politie 1931-1941.
- 5505. Lijsten van vreemdelingen ingeschreven in het bevolkingsregister 1941-1945.
- 6538. Stukken betreffende Het Rechtsfront, kring Utrecht, groep B voor nationaal-socialistische politiemannen 1941.

- Archief Eemland Amersfoort. Toegang 0025 Gemeentepolitie te Amersfoort, 1811-1993, inventarisnummer:

- 183. Dagrapporten 29 november 1940 - 6 februari 1941.
- 184. Dagrapporten 6 februari 1941 - 17 april 1941.
- 185. Dagrapporten 17 april 1941 - 28 juni 1941.

- 186. Dagrappporten 28 juni 1941 - 3 september 1941.
- 191. Dagrappporten 16 juni 1942 - 4 september 1942.
- 231. Nachtrapporten 21 oktober 1940 - 11 april 1941.
- 232. Nachtrapporten 11 april 1941 - 29 augustus 1941.
- 966. Klapper op de dag/nachtrapporten 1940.
- 967. Klapper op de dag/nachtrapporten 1941.

Gebruikte secundaire literatuur:

- Bloemhof, J.L., *Amersfoort '40-'45 deel I* (Amersfoort 1990).
- Bloemhof, J.L. *Amersfoort '40-'45 deel II* (Amersfoort 1995).
- Blom, Hans, 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945' in: Henk Flap & Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 17-30.
- Blom, Hans, *In de ban van goed en fout; geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007).
- Boom, van der, Bart, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).
- Croes, Marnix, 'De Jodenvervolging in Utrecht' in: Henk Flap & Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 39-68.
- Fijnaut, Cyrille J.C.F., 'Zwaartepunten in de geschiedenis van de Nederlandse politie' in: *200 jaar politiegeschiedenis: Toespraken bij de presentatie van - De geschiedenis van de Nederlandse politie* (Amsterdam 2007) 13-34.
- Flap Henk, Kathy Geurts en Wout Ultee, 'De Jodenvervolging in lokaal perspectief' in: Henk Flap & Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 31-54.
- Griffioen, Pim & Ron Zeller, 'Anti-Joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en Nederland 1940-1944' in: Henk Flap & Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 15-38.

- Hilbrink, Coen, *'In het belang van het Nederlandse volk...'* Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945 ('s Gravenhage 1995).
- Huizing, Bert & Koen Aartsma, *De zwarte politie 1940-1945* (Weesp 1986).
- Jaeger, de, Dees M., *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant* (Tilburg 1999).
- Jong, de, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1969-1994).
- Meershoek, Guus, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999).
- Moore, Bob, *Victims and survivors. The Nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945* (Londen 1997).
- Ribbens, Kees, *'Zullen wij nog terugkeeren.....'*. *De Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort 2002).
- Riet, van, Frank, *Handhaven onder de nieuwe orde: de politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel 2008).
- Tammes, Peter, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden' in: Henk Flap & Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging In Nederland* (Amsterdam 2001) 69-94.
- Vernooij, Arnold, *Grenzen aan gehoorzaamheid: houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 1985).